

Tăcerea ca terapie. Wittgenstein și problema limitelor vorbirii cu sens

Silence as Therapy.

Wittgenstein and the Problem of the Limits of Meaningful Talk

(Abstract)

In this text I intend to interpret Wittgenstein's *Tractatus* in a way that integrates the logical, the ethical and the mystical aspects to be found in this book. I think that the therapeutic perspective on his early thinking can lead to merging the three perspectives. Consequently, I will analyze the philosophy of Wittgenstein's *Tractatus* as a therapy, as a tool that can help us see things more clearly. Then, I go on to the metadiscursive approach where I will show that the logical, the ethical, and the mystical ways of understanding the *Tractatus* are equally grounded. They do not exclude each other, but work together to accomplish the first mission of philosophy which is, according to Wittgenstein, to heal us from "mental cramps".

Keywords: Wittgenstein, language, representation, therapy.

Introducere

Odată cu Wittgenstein, problemele filosofiei se vor delimita ca probleme ale prezenței sau absenței sensului. Paradigma analizei lingvistice va înlocui astfel mai vechea paradigmă a cunoașterii. Nu se vor mai analiza facultățile cognitive ale subiectului, ci acelea lingvistice. Abia prin această inițiativă se petrece separarea filosofiei de știință, filosofia putând să își reconsidere domeniul. Rolul ei de disciplină descriptivă nu va fi neglijat, ea ocupându-se în continuare cu probleme metafizice, dar le tratează diferit. Nu se mai încearcă răspunsuri directe, ci evitarea confuziilor. Așadar, rolul filosofiei este de a analiza limbajul și de a trasa limitele vorbirii cu sens. Se speră că, în acest mod, problemele filosofice vor dispărea de la sine. Filosofia își asumă explicit rolul de terapie.

Opera lui Wittgenstein este fragmentară și aforistică, astfel încât o înțelegere integratoare a intențiilor sale este foarte dificilă, dacă nu sortită eșecului. Din acest motiv, filosofia lui a generat o mulțime de interpretări, multe dintre ele diametral opuse. Referitor la *Tractatus logico-philosophicus* (singura carte publicată în timpul vieții) comentatorii se întreabă care este adevăratul sens al cărții, răspunsurile oscilând între sensul logic, cel etic și chiar cel mistic. Același lucru se observă și în privința lucrărilor de maturitate și de bătrânețe. Wittgenstein este considerat fie un conservator, fie un pragmatist progresist.

Făcându-ne loc prin pluralitatea interpretărilor, vom încerca în cele ce urmează o interpretare unitară a *Tractatus*-ului. Acesta poate fi înțeles ca instrument terapeutic. Locurile din carte avute în vedere se referă la posibilitățile

noastre lingvistice și posibilitățile filosofiei de a contribui la conturarea proiectului „unei vieți mai bune”. Propunem în prima parte o analiză a *Tractatus*-ului prin care să schișăm strategia terapeutică. Dar, pentru că problema înțelegerii corecte a lui Wittgenstein este una serioasă, vom completa analiza textului propriu-zis cu un demers metadiscursiv. Din corelarea textului cu anumite aspecte din biografia lui Wittgenstein (la alții inutilă, dar aici, având în vedere laconicitatea exprimării, necesară) reiese că ar fi posibile mai multe grile de lectură. Noi credem că în acest caz o interpretare nu trebuie să neglijeze nici aspectul logic, nici pe cel etic, nici pe cel mistic. Aspectele se întrepătrund și acționează simultan. De aceea, credem noi, o interpretare corectă nu este cea care surprinde anumite aspecte pe care le socotește esențiale și le ignoră pe celelalte, ci ține seama de toate și arată că fac parte dintr-o concepție unitară. Sugestia noastră este că perspectiva terapeutică poate juca acest rol integrator.

1. Limbajul ca limită a lumii

În *Tractatus*, Wittgenstein atribuie filosofiei o sarcină care, la prima vedere, ar părea ingrată. Ea trebuie să-și cenzureze tendința de a mai face metafizică, sau, cum va spune ulterior Rorty, de a mai face știință. Filosofia este redusă la o analiză logică a propozițiilor cu sens. Dar cum toate propozițiile cu sens, conform *Tractatus-ului*, sunt propoziții ce aparțin științei (4.11), adică propoziții care transmit o cunoștință, rezultă că nu trebuie să ne așteptăm de la filosofie să producă ceva nou. Ea nu poate emite teorii, teze, ipoteze etc. noi. Ea nu este o doctrină, ci o activitate de descriere (4.112). Scopul descrierii este diferit de

cel al științelor, ea devine o terapie. În penultima propoziție a *Tractatus*-ului se afirmă că acela care a înțeles corect toate propozițiile cărții va ajunge să vadă lumea în mod corect. Ceea ce ne oferă filosofia este, deci, o mai bună înțelegere a lumii în care trăim. Această înțelegere nu se produce printr-un plus de cunoștințe, prin adăugarea la domeniile existente ale științelor a unui domeniu nou, ci printr-o corectă înțelegere a ceea ce deținem deja. Concluzia unei astfel de terapii este că despre ceea ce nu se poate vorbi trebuie să se tacă. Curios, dar o astfel de tăcere, prin însăși asertarea ei, nu duce la scepticism. „Despre ceea ce nu se poate vorbi”, adică există ceva care nu poate fi verbalizat. Cenzura afirmă, implicit, și ceea ce este cenzurat. Wittgenstein nu spune, așa cum fac membrii Cercului de la Viena, că există doar ceea ce poate fi redus la enunțuri de experiență, pentru că astfel ar fi fost tributar aceleiași gândiri metafizice, care știe până unde se întinde realitatea.

Dacă urmărim desfășurarea *Tractatus*-ului vedem că misterioasa propoziție 7 este o concluzie logică. Prin ea este susținut imperativul clarității: trebuie să fie mereu conștientizată delimitarea clară între ceea ce poate fi spus și ceea ce nu poate fi spus. Dacă avem în vedere și faptul că limitele limbajului ce vor fi trasate prin identificarea prezenței sensului sunt și limitele lumii, atunci vom vedea că miza *Tractatus*-ului este mai mult decât o analiză logico-lingvistică.

a. Ceea ce putem spune

Spre deosebire de *Cerșetări*, în *Tractatus* problema sensului este menținută strict în limite semantice și sintactice, relația dintre sensul, semnificația propoziției și utilizator fiind neglijată. În *Tractatus*, sensul propoziției este dat de fapt, de

starea de lucruri pe care propoziția o comunică (3.142). În cazul în care nu ar exprima un fapt posibil în spațiul logic, propoziția nu ar fi decât un amestec de cuvinte. De fapt, este impropriu spus că ar fi un amestec de cuvinte, pentru că, după Wittgenstein, orice propoziție este articulată (3.141), adică are o ordine. Ea este propoziție în virtutea faptului că pune semnele lingvistice într-o anumită ordine și prin aceasta proiectează o stare de lucruri posibilă. Prin structura, prin ordinea ei proiectează faptul, fără a se identifica cu acesta. Există două realități: lumea semnelor și lumea obiectelor. De aceea se spune că propoziției îi aparține tot ceea ce ține de proiecție, dar nu și ceea ce este proiectat. Propoziția și starea de lucruri, deși sunt diferite, reflectă fiecare aceeași structură logică. Cele două realități au ceva în comun: logica, adică gândirea¹. Exemplul lui Wittgenstein cu placa de gramofon, aria muzicală și notele scrise ale acesteia este foarte cunoscut. Așa cum notele muzicale reflectă structura cântecului, la fel și propoziția reflectă structura stării de lucruri atomare. S-ar putea să ne fie neclar ce înseamnă „structură comună”. Cum poate o propoziție să exprime o stare de fapt? Ce este ea la drept vorbind?

Dar, mai întâi, să conturăm următorul atac sceptic asupra posibilității propoziției. Propoziția este alcătuită din cuvinte și, pentru a o înțelege, trebuie mai întâi să ne clarificăm înțelesul fiecărui cuvânt. Însă pentru a înțelege un cuvânt e nevoie de alte propoziții care să le explice înțelesul, ceea ce înseamnă că pentru a înțelege o propoziție recurgem la alte

propoziții. Deci un sceptic ar putea deduce că nu avem cum să „atingem” realitatea pentru că în spatele fiecărei propoziții se află doar alte propoziții.

Wittgenstein este de acord că semnificația cuvintelor trebuie să ne fie explicată pentru a putea înțelege propoziția (4.026), dar el afirmă, de asemenea, că un cuvânt nu poate fi folosit decât în cadrul unei propoziții. Cuvintele nu sunt altceva decât puncte în imaginea pe care propoziția o reprezintă. Sensul cuvântului ca singular nu există, el nu poate reprezenta o stare de lucruri. Reprezentarea este dată numai în cadrul unei relații, unui compus. Sensul propoziției se alcătuiește prin intermediul cuvintelor: „Un nume stă pentru un lucru, un altul pentru un alt lucru, și ele sunt legate între ele; în acest fel reprezintă ca o imagine vie – starea de lucruri atomară” (4.0311). Raportul dintre propoziția-imagine (*Bild*) și starea de lucruri este posibilă prin forma logică, care la rândul ei nu mai poate fi explicată prin altceva, pur și simplu o vedem (4.121). Iar acesta este răspunsul lui Wittgenstein la provocarea sceptică, formulată mai înainte de către Russell. Noi vedem cum limbajul reprezintă realitatea, relația de reprezentare fiind o evidență pentru care nu putem pretinde alte argumente.

Pentru a putea face inteligibil acest izomorfism, Wittgenstein avea nevoie de o ontologie corespunzătoare. Astfel, corespondentul ontologic al numelui, lucrul (*Ding*), poate fi doar o parte a unei stări de lucruri atomare (2.011). Noi nu putem vedea nici un lucru ca singular. Numele și obiectele constituie punctele de contact dintre propoziție și starea de lucruri. De aceea spune Wittgenstein că propoziția și starea de lucruri posedă aceeași diversitate (*Mannigfaltigkeit*) (4.04). Așadar,

¹ Vom vedea mai jos că solipsismul rămâne, totuși, la finalul demersului din *Tractatus*, o atitudine corectă. Lumea este întotdeauna lumea mea.

limbajul cu sens are o funcție bine precizată, aceea de a reflecta stări de lucruri.

b. Limbaj și logică

La acest nivel al analizei se impune o observație privind concepția generală despre limbaj ce se regăsește în subsidiarul *Tractatus*-ului. Dacă în *Cercetări* și în celelalte manuscrise publicate după moartea sa se observă o apropiere de limbajul cotidian, de modul obișnuit de a vorbi pe care îl consideră etalonul după care judecă abaterile, iluziile filosofice, în *Tractatus* limbajul cotidian este văzut ca o piedică în calea analizei logice. El recunoaște în *Tractatus* că limbajul este o parte a organismului uman, la fel de complicat ca acesta (4.002). Totodată, el afirmă că erorile filosofice rezultă din neînțelegerea logicii limbajului nostru (4.003). Acest lucru pare să contrazică afirmația de mai sus: pe de o parte, ne cere să înțelegem logica limbajului nostru, pe de altă parte, ne spune că limbajul nostru ne împiedică să identificăm această logică. Această contradicție aparentă se explică prin aceea că în *Tractatus* obiectul supus analizei este un limbaj sărac în însușiri, un limbaj rezumat doar la ceea ce este structură logică. În *Cercetări*, limbajul este analizat în toată suculența și diversitatea lui, așa cum este el utilizat în diverse contexte obișnuite de viață, pe când în *Tractatus* tocmai acest limbaj este neglijat. De aici rezultă că în *Tractatus* tânărul Wittgenstein nu reușise o descentrare completă a filosofiei. A recunoscut faptul că ea nu are un domeniu propriu de cercetare, că nu este o știință, că ea se rezumă doar la o activitate de descriere a propozițiilor deja existente, deci o activitate ce stă la îndemâna oricui. Analiza identificării propozițiilor cu sens nu are acea pretenție de detașare, sau „profe-

sionalism” (cum spune Rorty), pe care o putem identifica în *Metafizica* lui Aristotel sau *Fenomenologia* lui Hegel. Totuși, se păstrează un oarecare „profesionalism” prin preferarea unui limbaj sărac în colorit și prin faptul că omului obișnuit îi este imposibil să descopere în mod nemijlocit logica limbajului. Evident, cineva ar putea replica faptul că Wittgenstein avea alte intenții, că discuția se desfășura la un nivel transcendent, al structurilor logice, și nu urmărea să arate cum folosim noi în situații obișnuite limbajul. Discuția se desfășoară în *Tractatus*, cu alte cuvinte, în domeniul lui *de jure* și nu al celui *de facto*. Ultimul Wittgenstein va recurge tocmai la jocurile obișnuite de limbaj, la situațiile cotidiene pentru a dizolva problemele filosofice, pentru a ne scăpa de anumite crampe mentale. Întoarcerea asupra limbajului cotidian va însemna nu doar schimbarea domeniului de analiză, ci și a concepției despre limbaj și totodată împlinirea descentrării filosofiei.

În *Tractatus*, propoziția este prezentată sub forma aRb. Doar R este același, el fiind constantă logică (și, sau, este etc.), celelalte putând fi orice obiect. Propoziția este o imagine înainte ca a și b să primească instanțieri cu obiecte reale. Faptul, de asemenea, este tratat doar ca o diversitate, ca o stare compusă din mai mulți atomi. Despre aceste obiecte care alcătuiesc substanța lumii, Wittgenstein spune că sunt simple, indivizibile (2.02; 2.021) și că sunt chiar fără culoare (2.0232). Pentru explicarea funcționării limbajului contează doar corespondența dintre punctele de contact, dintre limbaj și realitate (3.144). În activitățile lingvistice cu sens doar această funcție reprezentatională este menționată. Din acest unghi, între propozițiile cu sens și cele științifice este o identitate perfectă.

Terapia cuprinde, pe lângă cenzura impusă filosofiei, și indicarea a ceea ce nu poate fi spus. Educarea privirii înseamnă recunoașterea modului în care limbajul reprezintă realitatea, dar și a faptului că ceva nu poate fi exprimat prin limbaj. Ceea ce se vede, dar nu se poate spune, poate fi contemplat în tăcere. Dar ce anume nu poate fi spus?

c. Ce nu poate fi spus

În primul rând, ceea ce nu poate fi spus trebuie identificat pe linia relației limbajului cu realitatea. Noi nu ne putem situa în afara acestei relații și să putem privi cum limbajul reprezintă stările de lucruri atomare. Între cele două există forma logică comună. Pentru a putea exprima această relație aș avea nevoie de o altă formă logică prin care să se poată realiza reprezentarea, dar această situație ar duce la un regres la infinit. În acest sens se explică afirmația lui Wittgenstein că relația nu poate fi spusă, ci doar arătată. Nu pot invoca alte argumente în sprijinul izomorfismului.

Pericolul care poate apărea, după ce regresul la infinit a fost evitat, este cel al solipsismului. Lumea este așa cum îmi apare mie, este a mea. Wittgenstein afirmă că „ceea ce are în vedere solipsismul este întrutotul corect, doar că nu se poate spune, ci se arată” (5.62). Problema idealistului care reduce totul la posibilitățile proprii de a gândi este soluționată prin aceea că este asertată existența unei substanțe independente a lumii². Fără o astfel de substanță a lumii nu ar fi posibilă funcția reprezentării pe care noi o atribuim limbajului: „Dacă lumea nu ar avea o substanță, atunci faptul că o propoziție are sens ar depinde de faptul că o altă propoziție este

adevărată. Ar fi atunci cu neputință să se schițeze imaginea lumii (adevărată sau falsă)” (2.0211, 2.0212). Așa cum noi suntem siguri că limbajul reprezintă, trimite spre ceva exterior lui, în aceeași manieră trebuie să spunem că există o lume pe care acest limbaj o reprezintă.

Gândirea și lumea se suprapun pentru că tot ceea ce gândim este logic (3.03), iar „logica pătrunde lumea: limitele lumii sunt și limitele ei. Nu putem pași în afara gândirii, la fel cum nu putem pași în afara limitelor lumii” (*ibidem*). Tot ceea ce este gândit este în orizontul lumii, dar nu și cel care gândește această lume (5.632). Subiectul este situat în afara lumii. Acest lucru nu trebuie înțeles metafizic, ci transcendent. El este asemănător cogito-ului cartezian și eului transcendent kantian. Prin el noi înțelegem lumea, dar, așa cum ochiul ce privește lumea nu se poate privi pe sine, la fel și subiectul nu se poate „privi” pe sine. Altfel ar deveni un lucru al lumii, iar ca lucru al lumii ar trebui privit din perspectiva unui alt subiect, ceea ce ar conduce din nou la regres la infinit. Înțelegem din acestea că transcendentul, ceea ce face posibil sensul nu poate fi la rândul său reprezentat. Wittgenstein va spune că propozițiile logicii nu spun nimic (6.17), iar în final că propozițiile *Tractatus*-ului sunt lipsite de sens (6.54). Jaakko Hintikka afirmă, referitor la 6.54, că ea nu trebuie să ne pară surprinzătoare, pentru că *Tractatus*-ul nu e decât un tratat logico-semantic, adică e o încercare de a arăta cum stă limbajul în raport cu realitatea, iar acest lucru, am văzut, se sustrage discursului³.

În *Tractatus* găsim și o respingere a reductivismului. Aceleași critici care i s-

² „Substanța este ceea ce există independent de ceea ce se întâmplă” (*Tractatus*, 2.024).

³ Jaakko Hintikka, „What does the Wittgensteinian Inexpressible express?”, in *The Harvard Review of Philosophy*, XI, 2003, pp. 11-17.

au adus lui Kant, anume că toate elementele transcendente socotite universale, nu sunt decât proiecția unui tip de gândire, în speță a modelului științelor naturii consacrat de cultura occidentală, îi pot fi imputate și lui. Așadar logica poate fi redusă la context, la relativul din care s-a născut. Dar, conform lui Wittgenstein, logica este ireductibilă la altceva (6.123), este condiția ultimă de posibilitate, atât a gândirii logicianului, cât și a reductivistului. Toate criticile sceptice se opresc la argumentul universalității logicii, adică a gândirii. Și la acest argument nu se poate răspunde din nou cu o replică sceptică, pentru că acest lucru ar fi posibil numai când cel în cauză ar renunța la gândire, adică s-ar situa pe un teren al absurdului.

În al doilea rând, Nespusul (*Unsayables*) trebuie urmărit plecând de la propoziția 6.4, anume, că toate propozițiile despre realitate au aceeași valoare. Valoarea și tot ceea ce poate constrânge nu se află în lume. În lume toate faptele sunt la fel. Tot ceea ce este bun, rău, frumos etc. nu are nimic în comun cu lucrurile. Acest lucru nu poate fi văzut ca o încurajare a relativismului (prin sugerarea faptului că valorile sunt rodul bunului plac și nu al unei riguroase întemeieri pe fapte), ci dimpotrivă. Relativismul s-a extins mai mult atunci când valorile au fost întemeiate pe fapte mundane și contingente, pentru că astfel au fost lăsate la dispoziția interpretării. Wittgenstein nu discută problema întemeierii valorilor în mod direct, ceea ce are el în vedere este să delimiteze domeniul faptelor de cel al valorilor, fără a spune cum se justifică valorile. Despre sceptic va spune, nu că nu are dreptate, ci că ceea ce pretinde el este un non-sens (6.51). Nu poate fi pusă o întrebare acolo unde nu va putea fi dat și un răspuns. Scepticul este combătut nu

prin atac direct, cel care l-ar respinge ar fi la fel de ridicol, ci prin indicarea aceluiași limite de sens. El este făcut să vadă că ceea ce relativizează el nu poate fi supus discuției. Valorile sunt tratate asemenea credinței, ele sunt în afara discursului, iar faptul că pentru noi au forță constrângătoare se datorează credinței noastre în ele. De aceea va spune și despre etică (locul unde valorile își exercită în modul cel mai evident constrângerile lor) că este transmundană: „Etica așadar, atunci când ea este într-adevăr ceva, este supranaturală și cuvintele noastre exprimă numai fapte”⁴. Dacă limbajul este limita lumii mele (5.6) și lumea este totalitatea faptelor (2.1) rezultă că noi putem exprima numai fapte ale lumii. Nimic din aceste fapte nu poate constrânge.

Pe acest argument susține Wittgenstein și non-sensul propozițiilor religiei. Dumnezeu nu se poate revela în lume (6.432). Credința se sustrage discursului. Astăzi o asemenea afirmație ar părea de-a dreptul un truism, dar atunci începea o nouă paradigmă: religia devenea personală, privată. Trimiterea ei în spațiul privat, intim se face concomitent cu afirmarea etică a respectului pentru diferențe culturale: „și apoi să dau o explicație: eu nu cred în..., dar de fapt omul religios nu crede niciodată în ceea ce descriu eu. Eu nu pot să o rostesc. Eu nu pot să o contrazic pe această persoană”⁵. Limbajul religios nu are o funcție reprezentatională, toate propozițiile lui sunt alegorii. Ele sugerează credinciosului ceva, chiar dacă ele sunt non-sensuri. Credinciosul nu crede în ceea ce spun

⁴ „Vorelesung über Ethik”, in L. Wittgenstein, *Geheime Tagebücher 1914-1916*, Hrsg. und dokumentiert von Wilhelm Baum, Turia & Kant Verlag, Wien, 1991, pp. 80-81.

⁵ L. Wittgenstein, *Vorlesung über Ästhetik, Psychoanalyse und religiösen Glauben*, Parerga, Düsseldorf/Bonn, 1994.

ele, ci în ceva „mai înalt” situat în afara lumii, deci în afara limbajului. Astfel de propoziții nu comunică nici o informație.

Despre toate acestea se cuvine să se tacă. Este tăcerea de la final doar un corolar, doar o concluzie logică? Este doar un îndemn în vederea evitării absurdului, sau are și o funcție pozitivă? Putem înțelege ceva mai mult din ea? Deoarece *Tractatus*-ul are un caracter enigmatic e necesară o discuție despre modalitatea corectă în care acesta poate fi citit.

2. Problematika grilei de lectură „corecte” a *Tractatus*-ului

În cuvântul înainte la *Tractatus* se afirmă clar că „întregul înțeles al cărții ar putea fi exprimat aproximativ în cuvintele: „ceea ce se poate spune în genere se poate spune clar; iar despre ceea ce nu se poate vorbi trebuie să se tacă”⁶. Sunt exprimate aici două idei: mai întâi, postulatul clarității („ceea ce se poate spune se spune clar”) și în al doilea rând o recomandare etică, sau un imperativ categoric („despre ceea ce nu se poate vorbi trebuie să se tacă”). E posibil ca lectura acestei fraze să îndrepte atenția fie asupra uneia dintre teze, fie asupra celeilalte. Înțelegerea întregii cărți depinde în mare măsură de înțelegerea acestei fraze.

De pildă, Russell în introducerea la ediția engleză subliniază mai mult importanța descoperirilor logice conținute în *Tractatus* și neglijează importanța celorlalte teme abordate. El socotea că intenția lui Wittgenstein era să ducă mai departe logica de acolo de unde o lăsase

el însuși⁷. Celelalte teme, în comparație cu logica, i se par neimportante. El și-a manifestat chiar dezaprobarea față de „etica mistică” concepută de Wittgenstein.

Wittgenstein i-a reproșat lui Russell faptul că nu a înțeles deloc cartea sa. El îi scrie acestuia într-o scrisoare: „mi-e teamă că nu ai înțeles teza mea, în care problema propozițiilor logice reprezintă numai un corolar. Punctul principal este teoria a ceea ce prin propoziție, adică limbaj, poate fi exprimat. Cred că aceasta este problema principală a filosofiei.”⁸ Deci, intenția lui exprimată în Cuvântul înainte la *Tractatus* și în scrisoarea către Russell seamănă mai mult cu intenția delimitării transcendente de tip kantian, decât cu aceea de a dezvolta logica (chiar dacă e vorba de un tratat de logică, e vorba și de unul filosofic, adică cu importante consecințe pentru filosofie). Faptul că logica ocupă o mare parte din *Tractatus*, iar partea despre etică și valoare sunt tratate foarte laconic au făcut pe mulți comentatori, mai ales pe cei din spațiul englez, să le treacă cu vederea⁹.

O altă categorie de interpretări sunt suscitade de spusa lui Wittgenstein (într-o scrisoare către von Ficker) că partea cea mai importantă nu a fost scrisă. Înțelegerea acestei părți nescrise suscită foarte mult atenția comentatorilor. Mulți socotesc că trebuie să avem în vedere latura mistică, iar alții susțin că interpretarea etică este singura în măsură să explice

⁷ „Despre structura logică a propoziției este vorba aici. Apoi trecem succesiv la teoria cunoașterii, principiile fizicii, eticii și în cele din urmă la mistică.” Vezi Introduction to *Tractatus Logico-Philosophicus*, Routledge & Kegan Paul, 2002.

⁸ Cf. Wittgenstein, *Letters to Russel, Keynes and Moore*, Blackwell, Oxford, 1974, p. 37.

⁹ Allan Janik, Stephen Toulmin, *Viena lui Wittgenstein*, trad. Mircea Flonta, Humanitas, București, 1998, p. 26.

⁶ *Tractatus logico-philosophicus*, trad. M. Flonta, Editura Humanitas, 2001, p. 77.

acest ceva ce nu a fost scris. Să le luăm pe rând.

a. Wittgenstein misticul

E posibilă înțelegerea intenției *Tractatus*-ului ca fiind justificarea credinței în ceva transmundan. Dat fiind laconismul exprimării, se poate spune că intenția lui Wittgenstein a fost una mistică. Această interpretare este încurajată și de faptul că Wittgenstein numește mistic tot ceea ce nu poate fi comunicat (reprezentarea însăși, eticul, Dumnezeu) (6.522). Sunt mai multe argumente culese din biografia autorului care susțin că în timpul redactării *Tractatus*-ului, acesta a experimentat mistică. Din jurnalul său secret, ținut pe front în perioada 1914-1916, reiese că era foarte atras de religia creștină. El spune la un moment dat acolo că a citit cu un mare câștig („mit grossem Gewinn”) din *Lămuriri la Evanghelii* a lui Tolstoi¹⁰. Franz Parak, un camarad de front, își amintește că Wittgenstein ar fi vrut să devină preot și să propovăduiască mesajul evanghelic în special copiilor. Singurul impediment în calea punerii în aplicare a acestei intenții era faptul că studiul pregătit pentru a fi preot dura opt semestre, ceea ce lui Wittgenstein i se părea extrem de mult¹¹. De aceea a optat pentru slujba de învățător, pe care a și profesat-o timp de mai mulți ani. Se observa la el acea dorință de apostolat, de a face bine umanității, de a se pune în slujba ei în mod dezinteresat, în numele a ceva „mai înalt”. Astfel de idei le-a găsit el în cărțile lui Tolstoi pe care le citise mereu în timpul războiului, încât ceilalți colegi îl numeau „cel cu

Evanghelia”. *Tractatus*-ul, care nu e decât o sumă de idei notate în timpul războiului, poate fi văzut ca un mod de auto-clarificare și ca un gest de altruism: să îi ajute și pe ceilalți, care au suferit ca și el, să găsească „sensul vieții”. Această problemă pusese de mult timp stăpânire pe el și nu era una colaterală intereselor filosofice, dimpotrivă, ea constituia centrul preocupărilor sale.

Înainte războiului Wittgenstein spunea într-o discuție cu Russell că avea zilnic gânduri de sinucidere. Pentru el filosofia, așa cum o percepușe el din lecturile pe care le avusese înainte de a veni să audieze cursurile lui Russell la Cambridge, era un mijloc de a găsi sensul existenței. Din această perspectivă pot fi înțelese gesturile sale, cum ar fi abandonarea meseriei de inginer, călătoriile sale în Norvegia unde a trăit în singurătate timp de mai multe luni, sau chiar faptul că s-a înrolat ca voluntar în război în armata austriacă. Din jurnalul secret aflăm de suferințele prin care trecea tânărul Wittgenstein, toate umilințele provocate de camarazi, toate întrebările sale existențiale și, mai ales, aflăm de bucuria pe care o manifesta atunci când afla că vor înfrunta inamicul. Se pare că în război își dorea să moară la fel de mult ca înainte. Gestul înrolării nu era decât un bun prilej în acest sens. Putem presupune că lecturile din Tolstoi din acea perioadă l-au influențat decisiv. El a reflectat vreme de cinci ani și aflăm în *Tractatus* că sensul vieții este în afara lumii (6.41). *Tractatus*-ul nu a fost decât o scară cu ajutorul căreia putea vedea acum lumea în mod corect (6.54). Îi spunea lui Franz Parak că în război s-a născut din nou¹². Există un moment în timpul acelei perioade când toate îndoielile tânărului

¹⁰ L. Wittgenstein, *Geheime Tagebücher 1914-1916*, ed. cit., p. 20.

¹¹ Franz Parak, „Erinnerungen an Wittgenstein”, în L. Wittgenstein, *Geheime Tagebücher 1914-1916*, ed. cit., p. 149.

¹² *Ibidem*.

iau sfârșit. Problema sensului (vieții), pusă de obicei în momente de război, nu l-a condus la adoptarea unei atitudini sceptice¹³.

În fine, o interpretare mistică ar putea susține că *Tractatus*-ul a fost scris cu scopul de a-i ajuta pe cei care se găsesc în aceeași situație cu Wittgenstein. El însuși a afirmat în cuvântul înainte la *Tractatus* că această lucrare va fi înțeleasă de cei care au experimentat deja pe cont propriu astfel de gânduri, sau gânduri asemănătoare. Iar aici nu se referă atât la logică, pentru că ea este un mijloc, cât la problema sensului și a lipsei de sens. Această interpretare este criticată că supralicitează cam mult date ce țin de experiența personală (un lucru cam periculos), de aceea unii preferă, în locul unei intenții ascunse, intenția textului și a ceea ce a spus în mod direct autorul că ar fi intenția lui. Iar acest lucru îl realizează o interpretare din perspectiva etică.

b. Perspectiva etică

Interpretarea intenției *Tractatus*-ului din perspectivă etică este încurajată în principal de faptul că în scrisorile adresate prietenilor săi austrieci (Ludwig von Ficker și Paul Engelmann) Wittgenstein spune că sensul cărții sale este unul etic. Aceștia erau convinși că nu exista o altă intenție a cărții: „Pentru Engelmann, omul cu care Wittgenstein a discutat *Tractatus*-ul mai mult decât cu oricare altă persoană care a scris atunci despre carte, mesajul ei era profund etic. Engelmann a caracterizat ideea fundamentală a lui Wittgenstein drept separarea eticii de orice fundament intelectual. Etica era pentru el o chestiune de «credință nerostită», iar celelalte interese ale lui

¹³ Asertarea existenței misticului sună astfel: „Există bineînțeles inexprimabilul. Este ceea ce se arată, este misticul” (*Tractatus*, 6.522).

Wittgenstein erau văzute ca derivate în mod precumpănitor din acest concept fundamental”¹⁴. În cartea lor, Janik și Toulmin încearcă să interpreteze *Tractatus*-ul din această perspectivă¹⁵. Ei susțin că *Tractatus*-ul este o realizare în câmpul eticii. Wittgenstein se deosebește de logicieni ca Frege și Russell prin aceea că, spre deosebire de aceștia, el este interesat nu doar de problemele formale ale logicii limbajului, ci și de relația acestuia cu realitatea: „De la început țelul său a fost să elaboreze o teorie a limbajului de natură formală, care să fie în măsură să arate în ce fel reprezintă propozițiile stări de lucruri reale și pot astfel satisface scopurile vieții practice”¹⁶.

Hintikka susține că tocmai datorită faptului că analiza limbajului se face din perspectiva relației acestuia cu realitatea, nu poate fi privilegiată nici interpretarea strict logică, nici cea strict metafizică. În *Tractatus*, etica și semantica se suprapun pentru că limitele interioare și inexprimabile ale limbajului nu au doar o semnificație intelectuală, ci sunt și limitele discursului onest, neafectat¹⁷. Totuși, Hintikka înțelege etica expusă în *Tractatus* ca fiind un discurs pur transcendent, adică se ocupă cu limitele vorbirii cu sens. E adevărat acest lucru, dar incom-

¹⁴ Janik, Toulmin, *Viena lui Wittgenstein*, pp. 184-185. Lui Ficker îi scrie: „Continutul vă va apărea cu totul străin. În realitate nu vă este cu totul străin, căci sensul cărții este unul etic. Aș fi vrut să introduc în *Cuvântul înainte* o propoziție ce nu există acolo, dar pe care v-o scriu acum, deoarece ar putea să vă servească drept cheie: voiam să scriu, anume, că opera mea constă din două părți: din aceea care ne stă în față și din tot ceea ce nu am scris. Și tocmai această a doua parte este cea mai importantă” („Briefe an Ludwig von Ficker”, în *Brennerstudien*, vol. I, Salzburg, 1969, p. 35, apud Janik, Toulmin, *op. cit.*, pp. 184-185).

¹⁵ *Ibidem*, în special pp. 162-193.

¹⁶ *Ibidem*, p. 180.

¹⁷ Hintikka, „What does the inexpressible express?”, în *loc. cit.*, p. 16.

plet. Trebuie corelat cu alte afirmații ale lui Wittgenstein, ca de exemplu: „Etica cercetează ceea ce este valoros, sau acel ceva de care depinde acea valoare – sau așa putea să spun că etica cercetează care este sensul vieții”¹⁸. Sensul vieții este în afara lumii (6.41), ceea ce înseamnă că etica se ocupă nu doar cu limitele, ci și cu ceea ce se află dincolo de aceste limite. Există în ultima parte a *Tractatus*-ului o ambivalență voită, pentru că nu doar limitele limbajului, ci și ceea ce este dincolo de limite reprezintă „misticul”. De aceea, etica este pe de o parte transcendentă, iar pe de altă parte supranaturală.

c. Rolul terapeutic al filosofiei

Conform celor spuse explicit de Wittgenstein, rezultă că intenția lui a fost una etică. Dar etica nu se poate separa de latura mistică și nici de preocuparea pentru analiza logico-transcendentală. Aceste perspective asupra *Tractatus*-ului pot fi integrate într-una singură, dacă luăm în serios ideea terapiei. Tăcerea poate fi și ea înțeleasă ca făcând parte din terapie. Departea de a fi doar o concluzie sceptică, ea deschide un drum pentru alte experiențe care până atunci erau împiedicate de o atitudine intelectualistă ce crea ambiguități decisive cu privire la natura și posibilitățile limbajului. Atitudinea lui nu era una sceptică. Critica sa asupra limbajului nu seamănă cu cea a lui Mauthner, austriacul contemporan cu el: „Teoria propoziției ca imagine a fost în măsură să respingă scepticismul lui Mauthner și, prin atribuirea idealului obiectivității științei, să reclame pentru etică spațiul lipsit de factualitate, un spațiu, pentru a

¹⁸ „Die Ethik fragt nach dem, was wertvoll sei – oder ich hätte auch sagen können: die Ethik fragt nach dem Sinn des Lebens” („Vorlesung über Ethik”, în *loc. cit.*, p. 78).

spune așa, «subiectiv»¹⁹. Cenzura nu este doar o măsură de limitare, ci și de protecție a ceea ce se află dincolo de limită. Nu e adevărat că filosofia este o scară care va fi aruncată după ce s-a obținut claritatea, ci rămâne o activitate continuă de înlăturare a iluziilor filosofice²⁰. J.W. Glock susține că „inexprimabila metafizică este lăsată să cadă și analiza pură este înlocuită printr-o practică terapeutică: filosofia rezolvă acele iluzii conceptuale de care depind toate problemele filosofice”²¹. Munca depusă ulterior la Cambridge este o mărturie în acest sens. Deși își schimbase concepția despre limbaj, intenția terapeutică a rămas aceeași: „Filosofia este o luptă împotriva vrăjirii intelectului cu mijloacele limbajului” (*Cercetări*, § 109); „Filosoful este cel care trebuie să vindece multe boli pentru a ajunge la noțiunile intelectului sănătos”²².

Mircea Flonta, într-o descriere a scopului general al filosofiei lui Wittgenstein, afirmă că „mult mai plauzibil pare punctul de vedere al unor exegeți calificați potrivit căruia scopul activităților filosofice ale lui Wittgenstein ar fi fost, în principal, unul terapeutic”²³. Filosofia are ca sarcină să ne oprească de la excesul de interpretare. Neliniștile intelectuale se

¹⁹ Janik, Toulmin, *op. cit.*, p. 189.

²⁰ Matthew Ostrow, *Wittgenstein's Tractatus*, Cambridge University Press, 2002, pp. 133-134.

²¹ J.W. Glock, *Wittgenstein Lexikon*, übersetzt von Ernst Michael Lange, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2000, p. 27.

²² L. Wittgenstein, *Vermischte Bemerkungen* (1974), hrsg. von Georg Henrik von Wright, Suhrkamp, 1994, p. 91.

²³ M. Flonta, „Înțelegerea lui «a vedea mai bine»”, în M. Flonta, Gh. Ștefanov (coord.), *Ludwig Wittgenstein în filosofia secolului XX*, Ed. Polirom, 2002, p. 94. În opinia lui, Wittgenstein urmărește să ne arate că suntem prizonierii unui anumit mod de gândire. Exemplele din diversele domenii ce se regăsesc în scrierile sale nu sunt decât încercări de a ne schimba stilul de gândire (cf. și p. 99).

termină acolo unde totul devine clar pentru că orice problemă are și o soluție, iar ceea ce nu are o soluție, nu este problemă, nu poate fi abordat ca problemă (*Tractatus*, 6.51). Scopul filosofiei este, deci, liniștirea intelectului: „Pace în gânduri. Acesta este mult doritul scop al celui ce filosofează”²⁴. Cu fiecare cuvânt pe care filosofia îl explică, tăcerea devine din ce în ce mai prezentă, amintește de limite. Ceea ce poate fi soluționat își va primi soluția în cele din urmă, iar pentru ceea ce nu are soluție, ce atitudine este mai bună decât tăcerea? Wittgenstein a fost asemănat cu Socrate: ambii au propus o practicare a ignoranței.

S-a sugerat, de asemenea, o apropiere între filosofia lui Wittgenstein și cultura orientală. Steven Bindeman, de exemplu, găsește o asemănare cu buddhismul zen: „Wittgenstein ne învață să distrugem intelectul, el ne învață să vedem. În acest sens, Zen ne învață că noi trebuie să obținem «al treilea ochi». *Telos*-ul spre care se îndreaptă filosofia lui Wittgenstein nu este cunoașterea, ci non-cunoașterea, eliberarea sinelui de interpretarea intelectuală”²⁵. Bindeman are dreptate când vorbește despre combaterea interpretării intelectuale, dar Wittgenstein nu era un

antiintelectualist. Nu a vorbit de o suspendare totală a intelectului, ci doar de faptul că sunt unele probleme care nu pot primi soluție prin intermediul „rațiunii academice”²⁶. Concepția lui Bindeman reflectă de fapt opinia general acceptată că mistica reprezintă o abandonare totală a intelectului. Nu trebuie confundată limitarea intelectului cu iraționalismul. De pildă, atunci când Dionisie Areopagitul afirmă că Dumnezeu nu este nici corp, nici spirit, nici conținut, nici formă, nici esență sau lipsă de esență etc., vrea să spună că, de fapt, Dumnezeu nu poate fi gândit și nici reprezentat²⁷. Noi gândim cu ajutorul opozițiilor conceptuale, iar faptul că Dumnezeu nu este nici una dintre ele, nu arată altceva decât că Dumnezeu transcende intelectul. Afirmarea lui Dionisie se sprijină pe ideea că tot ceea ce gândim noi este întotdeauna limitat, fiecare predicăție fiind o limită, iar tot ceea ce știm despre Dumnezeu este că nu poate avea nici o limită. Nu avem aici de-a face cu o totală abandonare a intelectului, ci cu o delimitare de domenii.

Concluzie

În *Tractatus*, sensul propoziției este dat de funcția ei de a proiecta o stare de lucruri posibilă, iar semnificația ei este chiar acea stare de lucruri. Prin analiza generală a propoziției, prin teza izomorfismului, toate relativizările sensului au fost anihilate pentru că semnificația propoziției este validată de ceva sigur, imun la interpretări, de forma logică. Forma logică și relația de reprezentare

²⁴ *Vermischte Bemerkungen*, p. 91.

²⁵ Steven Bindeman, *Heidegger and Wittgenstein. The Poetics of Silence*, University Press of America, Washington, 1981, p. 126. În același ton, Lik Kuen Tong susține că Wittgenstein, în *Cerșetări*, se apropie de cultura chineză. În *Tractatus*, Wittgenstein este încă dependent de cultura occidentală prin temele abordate: logică, reguli, mecanică etc. În *Cerșetări* Wittgenstein este „tactic și contextualist” și tocmai acest lucru e specific culturii chineze. Ea constă „în tactica utilizării cuvintelor potrivite, la timpul potrivit, cu persoana potrivită, despre subiectul potrivit și, înainte de toate, dintr-un motiv potrivit” (Lik Kuen Tong, „The Meaning of Philosophical Silence: Some Reflections on the Use of Language in Chinese Thought”, în *Journal of Chinese Philosophy* 3 (1976), p. 175).

²⁶ Cf. Janik, Toulmin, *op. cit.*, p. 189.

²⁷ Pseudo-Dionysius Areopagita, *Über die mystische Theologie und Briefe*, Einleitung, Übersetzung, Anmerkungen von Adolf Martin Ritter, Anton Hierseman Verlag, Stuttgart, 1994, p. 79.

sunt și ele sustrate îndoielilor sceptice pentru că ele se văd, se arată. Educarea privirii este scopul cărții. *Tractatus*-ul ne îndreaptă succesiv privirea de la relația limbajului cu realitatea și, de aici, la ceea ce scapă discursului. A-l înțelege pe Wittgenstein nu înseamnă să deții sensul a ceea ce a spus el, ci să îl urmezi în efortul de clarificare pe care l-a între-

prins²⁸. Soluția la scepticismul semnificației vine în întâmpinarea altor scepticisme cu privire la valoare, etică și la sensul vieții. Delimitarea domeniilor, a ceea ce poate fi spus de ceea ce nu poate fi spus, nu reprezintă un demers scientist à la Cercul de la Viena, ci unul onest de asumare a limitelor, a ignoranței.

²⁸ Wittgenstein nu spune că „cel care citește propozițiile mele le va recunoaște ca non-sensuri”, ci „cel ce mă înțelege le recunoaște până la urmă drept non-sensuri” (6.54). A înțelege *Tractatus*-ul înseamnă a-l înțelege pe Wittgenstein, nu ceea ce a spus el. Ceea ce a spus e un mijloc la fel de precar ca oricare altul. Există ceva nerostit aici pe care îl vei înțelege așa cum a făcut însuși autorul, atunci când te vei folosi de propozițiile respective pentru a vedea lumea în mod corect.

Cristinel UNGUREANU, doctorand al Facultății de Filosofie, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, având ca temă „Realismul mental. De la reductivism la teoria emergenței”. Publică articole în revistele: *Timpul*, *Symposion*, *Analele Facultății de Filosofie*; stagii în străinătate: 2005-2006 – mobilitate Erasmus la Universitatea Humboldt din Berlin, 2007-2008 – bursă a Centrului Național de Burse la Universitatea Konstanz, 2008-2009 – bursă DAAD la Universitatea Konstanz, 2009-2010 – bursă în baza parteneriatului dintre Universitatea „Alexandru I. Cuza” și Universitatea Konstanz. E-mail: C_ungureanu2003@yahoo.com